

«РУССКИЙ МИР»: ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ

Артюх В'ячеслав

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

кандидат філософських наук,

доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання

1. Концепція «русского мира» стала однією з причин цієї російсько-української війни, що й підтвердив президент Росії В. Путін в історичній частині свого останнього інтерв'ю американському журналісту Такеру Карлсону (9 лютого 2024 р.). Тому є сенс звернути увагу на історичні смисли цього поняття й зрозуміти нарешті, яку ж роль відіграли у його культивуванні вихідці з земель сучасної України.

2. Виходячи з наявних історичних джерел, можна сказати, що словосполучення «русский мир» виникає в часи Середньовічної (Ранньої) Русі в межах православної християнської традиції. Уперше, мабуть, воно зустрічається (без чіткого ідеологічного навантаження) у такій літературній пам'ятці як «Слово на оновлення Десятинної церкви» (II пол. XI або XII ст.). Тут є такі слова, вкладені в уста князя Київського Ізяслава, в яких прославляється подвиг християнського святого Климента Римського (межа I–II ст.): «... иже умножи своего господина талантъ не токмо въ Римѣ, но всему и въ Херсонѣ, еще и въ **Русемь мирѣ**, ркуще къ нему ...» [14, с. 110].

Ще один випадок вживання цього словосполучення зустрічається в «Києво-Печерському патерику» (в посланні суздальського єпископа Симона молодому ченцю Києво-Печерського монастиря Полікарпу) (перша третина XIII ст.). У цьому посланні про святителя єпископа Ростовського Леонтія, замученого язичниками, говориться так: «и се... гражданин (небесный) **Рускаго мира**» [1, с. 102]. «Русский мир» тут виступає аналогом терміна «Руська земля».

3. Цікавим видається й малоросійський варіант вживання цього поняття у II пол. XVII ст. Тут потрібно мати на увазі, що виходячи з грецької традиції звучання слова «Русь» як «Росія» «русский мир» писався як «российский мир».

У тому ж самому «Києво-Печерському патерику», але вже в його київській друкованій редакції 1661 р., де з'являється розділ «Житие преподобного отца нашего Нестора, летописца Российского» говориться про «**Российский наш мир**», початковий період існування якого («начало и первое строение») й описав у своєму літописі Нестор. Але цей літописець пише не лише про зовнішній, тобто історичний, «русский мир», а ще й про «внутрішній», «духовний».

Та ще раніше поняття «российского мира» зустрічається у листах Богдана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича (що ввійшли потім до складу Березневих статей), коли пишеться про «**мир Православный Российский**» (1654).

Тут потрібно мати на увазі, що «Росія» – це територія лише отієї «справжньої», первинної, тобто Малої Русі і на землі Московії цей термін ні Богданом Хмельницьким, ні київськими книжниками поки що не розповсюджується. Далі, цей «мир» «православний», тобто це єдність православних людей Малої Росії, що протистоїть уніатському й католицькому світам.

А ось у панегірику Івану Мазепі «Алківіад Російський» (1695 р.) його автор Пилип Орлик подає термін «российский мир» вже й польською мовою – **Rossiyski świat** («Російський світ»).

4. У XIX столітті «русский мир» як поняття на означення осібно, цілісного й нерозчленованого історично-релігійно-національного феномену у межах ідеологічного дискурсу розпочало в Російській імперії своє самостійне існування. І одним із перших, хто почав його широко використовувати був відомий російський історик Микола Устрялов (1805–1870). Саме цей історик став провідником тріади міністра народної освіти графа Сергія Уварова (1786–1855) «православ'я-самодержавство-народність» на рівні тогочасної історичної науки. Вже у своїй докторській дисертації «О системе прагматической русской истории» (1836 р.) він багато разів повторює словосполучення «**древний русский мир**» [15, с. 15, 17, 76, 81], розуміючи під ним добу Київської Русі. Крім того, М. Устрялов був ще й автором підручників з російської історії для гімназій та повітових училищ, в яких також часто вживав цей термін («Начертание русской истории для средних учебных заведений», перше видання 1839) [16, с. 12]). Отже, під «русским миром» розумівся той початковий період общерусской єдності, що уможливив її й у всі наступні історичні періоди. Сучасний же для середини XIX ст. «русский мир» – це історична єдність східнослов'янських народів («триединая русская нация») та земель їхнього розселення, об'єднаних все тією ж спільною точкою початку – Київською Руссю. У II пол. XIX ст. цей термін наскільки узвичаївся, що коли в 1859 – на поч. 1863 рр. та у 1871–1880 рр. у Санкт-Петербурзі виходили газети та журнал під однаковою назвою «Русский мир», то вже не було потреби в першому номері пояснювати значення їх назв.

4. У тієї групи письменників, істориків, етнографів, що з середини XIX ст. об'єднуються під назвою українофілів термін «русский мир» в цілому вживається у звичному «общерусском» контексті, але з точки зору пізнішої перспективи переростання цього руху в політичний самостійницький проект фіксуються й інші його смисли. Розгляд проблеми використання українофілами концепту «русский мир» дозволяє уточнити специфіку українського національного проекту середини XIX ст. на етапі його виникнення. Ситуація з вживанням поняття «русский мир» добре характеризує той початковий синкретичний етап розвитку української національної самосвідомості, коли вона перебувала ще в складі «общерусскости» і коли «паралельність» українського проекту «общерусскому» ще не усвідомлювалася.

Серед «ранніх» українофілів першим термін «русский мир» почав вживати Михайло Максимович (1804–1873). Вже у 1850 р., в «Сказании о гетмане Петре Сагайдачном», він пише про «самопроизвольной усобицей разрозненных частей **русского мира**» [11, с. 233], маючи на увазі феодальну роздробленість Русі. У цьому ж році в «Книжной старине Южнорусской» він наголошував, що першодрукар Іван Федоров попрацював з великою любов'ю до своєї справи «во всех странах **русского мира**» [12, с. 304–305].

У «Листах про Богдана Хмельницького» (1859 р.), які він адресував російському історикові Михайлу Погодіну зустрічається думка про значення діяльності Богдана Хмельницького для відновлення єдності «русского мира»: «Я думаю, что мой киевский взгляд на Богдана сойдется с твоим (тобто російського історика Михайла Погодіна. – *Авт.*) московским в одно русское воззрение, – так же, как Московская и

Киевская Русь, – две стороны одного **Русского мира**, надолго разрозненные и даже противостоявшие друг другу, сошлись воедино – усили ями Богдана» [13, с. 191]. А Київсько-Переяславська земля у нього – це «многострадальная, заслуженная в **русском мире** земля...» [10, с. 44].

6. Дуже активно використовує термін «русский мир» і Пантелеймон Куліш (1819–1897), розпочинаючи з листів 1856 р. і пізніше (десь із 1874 р.), коли в результаті чергового світоглядного «повороту», розчарувавшись у попередній українофільській діяльності, почав розуміти «правду» російського монархізму і вписувати свої погляди в парадигму «общерусской» національної ідеї. У 1857 р. ж в епілозі до роману «Чорна рада», який називається «Об отношении малороссийской словестности к общерусской» він пише про мову Київської землі, що повинна була служити зразком для всього «первобытного **русского мира**» [6, с. 460], тобто періоду Київської Русі (до речі, первинна назва цієї статті: «О духовном соединении Южной Руси с Северною»).

Ідеологема «русского мира» у нього постає такою собі парадигмою-детермінантою, яка задає спільні умови існування українців (малоросів) і росіян (великоросів) у всі пізніші історичні епохи. У приписках до поеми «Грицько Сковорода», написаній у 1890-х рр., П. Куліш і закликає сучасників будувати свої відносини за зразками такого «правильного» давньоруського минулого [4, с. 517].

«Русский мир» для П. Куліша – це і реальність, і концепт цієї реальності, що як постійне історичне східнослов'янське утворення об'єднує зараз всі «русскіє народності» (включаючи русинів Австро-Угорщини), існування яких було започатковане добою Київської Русі. Тому «русский мир» не тотожний Московщині чи Великоросії: в русинсько-малорусько-українського народу могли бути (і були) в минулому серйозні конфлікти з Московською державою, але це ніяк не могло похитнути існування єдиного «русского мира» як рамкового концепту.

Взагалі, П. Куліш досить боляче реагує на ті численні історичні факти, коли Північна Русь (Московія) намагалася показати свою вищість над Україною (Південною Руссю). Для нього такі факти ставали можливими лише за умови замикання в собі партикулярного московського інтересу і сприймалися ледь не як акт зради спільному «русскому миру». П. Куліш різко не погоджується з тим, що царська бюрократія намагається зупинити розвиток української мови, мови тієї етнографічної України, яка широко розпростерлася, знову ж, – «серед **Руського Світу**» [8, с. 405]. А в листі до Сергія Аксакова від 28 листопада 1858 р. П. Куліш критикує політику московської централізації і небажання особисто С. Аксакова визнати українську народність окремою від народності «северорусской», але при цьому не забуває підкреслити, що «мы не перестали и не перестанем считать себя русскими» [9, с. 705]. Далі він пише, що «нам больно видеть ваши стремления обобщить обе Руси, пользуясь тем, что на вашей стороне административная сила». Завершує ж абзац він ніби спеціально для нашого випадку: «Воля ваша, а это не по-русски – это по-московски» [9, с. 706]. І навіть мрії П. Куліша про «воскресіння» України чи творення ним літературної української мови як вияву «словесної автономії» не могли бути виходом за межі «русского мира», бо він завжди є обрїй, за який вийти неможливо. Як бачимо, тут змагання з Великоросією за першість і відстоювання своєї самобутності йде всередині «русского мира» (як до речі й М. Максимовича).

У 1858 р. Куліш пише, що поету Тарасу Шевченку немає рівних посеред «рідного миру Руського» [5, с. 31] (1858 р.). Цим він хотів сказати про важливість значення його поезії як для малоруської, так і для великоруської народностей. А українській літературі, на його думку, призначено було «спастися великий **руський світ** від його політичної темряви» [4, с. 536] (це вже 1890-ті рр.). Як би там не було, але й українська мова, й література, й творчість Т. Шевченка постають у нього складовими «русського мира». Ну, а історичним ворогом «русского мира» постає країна з ширшого, «Слов'янського світу», – Польща, яка колись «розлучила Русь з Руссю». Не дивно, що одну зі своїх статей П. Куліш називає «Галицька частина **русського мира** в началі казацко-шляхетської усобиці» [4]. Те ж саме і з Берестейською унією 1596 р. Для нього, це просто «папісти» «хотели уподобити всю Малороссию Польше и навсегда оторвать нас от великого **Русского Мира**» [7, с. 49].

Інколи він ще вживає й термін «польський мир». Так, серед листів до того ж слов'янофіла С. Аксакова є один цікавий для нас лист від 4 грудня 1856 р., в якому П. Куліш пише про вихід у світ польського часопису «Słowo», що повинен, на його думку, встановлювати ситуацію взаєморозуміння між «польським миром» і «руським миром». До речі, термін «руський мир» в цьому листі вживається аж 4 рази [9, с. 700–703].

Взагалі, словосполучення «руський мир» у нього часто виникає в переписці з західноукраїнським культурними діячами 1870–80-х рр. (бо вони перебували під умовним «польським миром»), ніби як нагадування їм, що Східна Галичина через переполовинення державними кордонами є «відірваним» шматком «русського мира». З тим «руським миром», який знаходиться в межах Російської імперії Галичину єднає не тільки релігія чи навіть мова, а ще й знання історії походження та усвідомлення місцевим населенням своєї «русскости». Та й галицькі москвофіли кінця ХІХ ст. у відповідь активно вживали цей термін.

Фактично феномен «русського мира» у Куліша, одного разу виникнувши в часі, потім постає утворенням надетнічним, надполітичним і навіть надісторичним – це те, що виступає родовим поняттям по відношенню видових понять, що означають часткові фактори національного життя.

7. У відомого історика Миколи Костомарова (1817–1885) в його статті «Две русские народности» (1861) теж вживається поняття «руський мир» на означення історичного руху, хоча й самотні, але внутрішньо зв'язаних його частин – Великоросії й Малоросії [2, с. 12]. Україна – це, звичайно, осібне етнографічне утворення, але осібне рівно наскільки, щоб межі загальноросійської національної єдності («русського мира») не розривати. Ні великороси без малоросів, ні малороси без великоросів існувати окремо не можуть. Обидві «руські» народності у нього з необхідністю доповнюють одна одну. Щоб підкреслити окремішність, специфічність та цілісність «русського мира» Костомаров вживає ще й як синонім метафору «русського материка».

Таким чином, у текстах українофілів якоїсь конфліктності з поняттям «руський мир» не спостерігається, подається воно в них завжди в позитивних конотаціях. Коли ми говоримо про «двоєдність» «русського мира» («Двуединая Русь» у Куліша), то й про однорічність і гармонійне існування його частин мова також іти не може.

«Русський мир» – це, швидше, суперечлива історично-духовна єдність великоросів і малоросів. А Малоросія-Южна Русь-Україна хоч у чомусь, але

завжди особня частина «русского мира». Використання в межах концепту «русский мир» тих феноменів українськості, що складуть структуру української колективної ідентичності (мова, культура, історичні міфи) дозволяє зафіксувати первинний стан зародження українського проекту, що ще перебуває в синкретичній нерозчленованості з великоросійським. Як би там не було, але в уявленнях українофілів II пол. XIX ст. український народ з його історією, культурою, мовою – це поки що одна з двох гілок «общерусскості», «русского мира». Зміст поняття «русский мир» постає ідеологією «парасолькового» типу – він вивисується над всіма мовно-культурними партикулярностями східного слов'янства цього періоду. Часи ж бо формування *паралельного* ідеї «общерусскості» українського проекту націєбудівництва, в якому зафіксується стан переходу українського етносу на новий рівень його історичного існування – рівень самостійної державності – ще не настали, а значить був відсутній і відповідний рівень іншування.

Література

1. Києво-Печерський патерик / за редакцією Д. І. Абрамовича. Київ: Час, 1991. 278 с.
2. Костомаров Н. Две русские народности. Київ; Харьков: Майдан, 1991. 72 с.
3. Кулиш П. Галицкая часть русского мира в начале казацкошляхетской уособицы. *Газета Гатцука*. 1876. № 5. С. 90–92.
4. Кулиш П. Грицько Сковорода. *Твори Пантелеймона Куліша*: в 6 т. Т. 2. Львів: Просвіта, 1909. С. 285–386, 514–541.
5. Кулиш П. Дві мови, книжня і народня. *Україна: науковий трьохмісячник українознавства*. 1914. Кн. 3. С. 22–34.
6. Кулиш П. Об отношении малороссийской словестности к общерусской (Эпилог к “Черной Раде”). *Кулиш П. Твори*: в 2 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1989. С. 458–476.
7. Кулиш П. Владимирия, или искра любви. *Київська старовина*. 1998. № 1. С. 41–93.
8. Кулиш П. Зазивний лист до української інтелігенції. *Кулиш П. Твори в 2 т.* Т. 1. Київ : Наукова думка, 1998. С. 400–412.
9. Письма П. А. Кулиша к С. Т. Аксакову. *Русская старина*. 1904. Т. 120. С. 693 - 710.
10. Максимович М. А. Нечто о земле Киевской. *М. Максимович. «Киевъ явился градом великимъ...»*: Вибрані українознавчі твори. Київ: Либідь, 1994. С. 44–48.
11. Максимович М. А. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *М. Максимович. «Киевъ явился градом великимъ...»*: Вибрані українознавчі твори. Київ: Либідь, 1994. С. 221–236.
12. Максимович М. А. Книжная старина Южнорусская. *М. Максимович. «Киевъ явился градом великимъ...»*: Вибрані українознавчі твори. Київ: Либідь, 1994. С. 300–338.
13. Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком. *М. Максимович. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, 2003. С. 190–257.
14. «Слово на обновление Десятинной церкви» по списку М. А. Оболенского. *Архив русской истории*. М., 1992. Вып. 1. С. 102–112.
15. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836. 84 с.
16. Устрялов Н. Начертание русской истории для средних учебных заведений. Санкт-Петербург, 1857. 218 с.